

یک بار دیگر تقدیم به:

روح بلند پدر و مادر عزیزم که هرچه دارم از زحمات آنهاست

و

تقدیم به همسر مهربانم و فرزند دل‌بندم آرش.

پیشگفتار

هر رشته دانشگاهی‌ای که موضوع مستقلی از پدیده‌های جهان خلقت را مورد مطالعه قرار می‌دهد، دارای تاریخچه، ادبیات موضوع، مفاهیم، اصول و نظریه‌هایی است که در کتابهایی مدون شده‌اند و در قالب درسهای تخصصی تدریس می‌شوند. جغرافیای سیاسی نیز یک رشته علمی با سابقه‌ای طولانی است که تاریخچه، تعاریف، مفاهیم، اصول، قوانین، مدلها و نظریه‌هایی دارد که از آثار متعدد اندیشمندان این رشته در قالب کتابها، مقالات، رساله‌ها و طرحهای تحقیقاتی مختلف بر جای مانده است و دانشجویان و علاقه‌مندان به این رشته، متناسب با سطح تحصیلی و وضعیت بومی کشورشان آنها را فرامی‌گیرند.

با نگاهی گذرا به سیر تکوین رشته جغرافیای سیاسی و آثار علمی این رشته متوجه می‌شویم که ادبیات، مفاهیم و نظریه‌های این رشته به دو بخش موضوعی قابل تفکیک است: یکی جغرافیای سیاسی و دیگری ژئوپلیتیک. در این رشته به استثنای سالهای پایانی سده نوزدهم که نظریه‌های جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک یکی بود، در مابقی زمانها، نظریه‌های جغرافیای سیاسی از نظریه‌های ژئوپلیتیک جداست. بر همین مبنا، در آثار علمی و کتابهای مربوط به این رشته یا در عنوان و فصل‌بندی کتابها این تفکیک لحاظ شده است.

به رغم تألیف کتابهای متعدد در حوزه اصول و مفاهیم جغرافیای سیاسی و دیدگاهها و نظریه‌های ژئوپلیتیک در سطح جهان، آثار موجود در حوزه نظریه‌های جغرافیای سیاسی اندک است. با بررسیهای بسیاری که کرده‌ام کتابی با موضوع و عنوان نظریه‌های جغرافیای سیاسی به صورت مستقل چنان که در کتابهای نظریه‌های ژئوپلیتیک آمده، در ادبیات جغرافیای سیاسی ندیده‌ام. اگرچه نظریه‌های جغرافیای سیاسی در برخی کتابهای این رشته آمده، یا اینکه در قالب مقالاتی منتشر شده است، ضرورت وجود کتابهایی که نظریه‌های جغرافیایی سیاسی را تبیین و نقد و بررسی کند، کاملاً احساس می‌شود. وضعیت موجود انگیزه‌ای برای تألیف کتاب حاضر شد تا بتوان این نقیصه را تا حدی جبران کرد. امید است که این اثر گامی هرچند کوچک در جهت توسعه ادبیات جغرافیای سیاسی باشد و بتواند نیازهای درسی دانشجویان و اساتید جغرافیای سیاسی را برآورده کند.

به طور کلی، کشور¹ موضوع محوری در نظریه‌های جغرافیای سیاسی بوده است. در نظریه‌های کلاسیک

1. the state

این رشته تا دهه 1960 م، عمدتاً بر عوامل و فرایندهای شکل‌گیری، بقا و فروپاشی کشور بحث می‌شد، آن چیزی که امروزه تحت عنوان کشورسازی، دولت‌سازی یا ملت‌سازی یاد می‌شود. این نگرش به کشور و دولت، مختص اندیشمندان جغرافیای سیاسی نبوده و از گذشته‌های دور وجود داشته و در برخی نظریات اندیشمندان رشته‌های نزدیک نظیر علوم سیاسی و جامعه‌شناسی سیاسی نیز آمده است. با این تفاوت که در جغرافیای سیاسی تأکید بیشتری بر فضا و مکان سیاسی، سرزمین، قلمروخواهی و قلمروسازی، مرزهای سیاسی، آرمان سیاسی و هویت مستقل و به طور کلی پدیده‌های جغرافیایی مؤثر در کشورسازی است اما در نظریه‌های رشته‌های علوم سیاسی و جامعه‌شناسی سیاسی عمدتاً بر اندیشه سیاسی و فلسفه سیاسی دولت و نحوه اعمال قدرت از طرف حکومت تأکید می‌شود.

در نظریه‌های جغرافیای سیاسی طی دهه 1970 تا 1990 م، ضمن حفظ محوری بودن موضوع کشور، با استفاده از روش‌شناسیهای جدید علمی به موضوعاتی نظیر تحلیل فرایند سیاسی و تأثیر آن بر فضای جغرافیایی، منابع تهدید و تنش میان کشورها، و نقش‌آفرینی کشورها در نظامهای جهانی پرداخته شده است. اما در اواسط دهه 1990 م، با آشکار شدن نشانه‌های فرایند جهانی شدن و برآمدن شهرهای مهم جهانی به عنوان کانون تحولات و مدیریت فرایندهای فراملی، پارادایم جدیدی از نظریه‌سازی و تحلیل در جغرافیای سیاسی را پیتر تیلور و همکارانش ایجاد کردند که محوریت آن شهرهای جهانی و رابطه بین آنهاست. آنها مدعی افول کشور مرکزی در جغرافیا و به طور کلی در علوم اجتماعی‌اند. اما به نظر می‌رسد که کشور همچنان رسمی‌ترین و مهم‌ترین عنصر پایدار و فعال در ساختار نظام جهانی و یکی از مهم‌ترین بحثهای جغرافیای سیاسی است.

کتاب حاضر در چهار فصل تنظیم شده است. به منظور سهولت در فهم نظریه‌های جغرافیای سیاسی و تطبیق هرچه بیشتر این منبع درسی با سرفصلهای درس «مفاهیم و نظریه‌های جغرافیای سیاسی»، در فصل اول کتاب، مفاهیم پایه در جغرافیای سیاسی آمده است. در این فصل ابتدا به تعاریف جغرافیای سیاسی از نگاه اندیشمندان مختلف رشته جغرافیای سیاسی پرداخته شده، سپس به سیر تحول موضوعات و به طور کلی قلمرو موضوعی در جغرافیای سیاسی اشاره شده است. تعریف و تبیین مفاهیم پایه و اصلی در جغرافیای سیاسی نظیر کشور، حکومت، مرز، سرزمین، ملت و ملی‌گرایی بخش دیگری از این فصل است.

فصل دوم به نظریه‌های خاستگاه حکومت و سیر تکوین حکومت اختصاص یافته که سعی شده است دیدگاههای مختلف موجود در این زمینه مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

فصل سوم و چهارم دربرگیرنده نظریه‌های جغرافیای سیاسی و نظریه‌های جغرافیای سیاسی شهری است که بار اصلی کتاب در این دو فصل است. نگارنده تلاش کرده است مهم‌ترین و معروف‌ترین نظریه‌های جغرافیای سیاسی را گردآوری و به زبان ساده بیان کند و در نهایت مورد نقد و بررسی قرار دهد.

این کتاب منبع درسی برای درس «مفاهیم و نظریه‌های جغرافیای سیاسی» در نظر گرفته شده که به ارزش دو واحد برای رشته‌های جغرافیای سیاسی و جغرافیای سیاسی شهری در مقطع کارشناسی ارشد است. کتاب حاضر بدون حمایت برخی افراد به ثمر نمی‌رسید از این روی، بر خود لازم می‌دانم که از گروه جغرافیای سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) که از مرحله پیشنهاد تا ارزیابی کتاب

متکفل امور آن بودند و اسباب بهره‌وری از نظر ارزشمند داوران را برای اصلاح و تقویت کتاب فراهم کردند، تشکر کنم. از آقای دکتر محمدرضا حافظ‌نیا که مشوق بنده برای تألیف این کتاب بوده و راهنمایی‌های بسیار ارزشمندی برای تدوین این کتاب کرده است، صمیمانه تشکر می‌کنم. از آقای دکتر بهلول علیجانی، مدیر گروه جغرافیای سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) و از خانم معیری، کارشناس این گروه به دلیل همکاری‌های لازم برای چاپ این کتاب کمال سپاسگزاری را دارم. در پایان از خانم گنجی ویراستار کتاب که در ویرایش کتاب دقت کافی داشته‌اند، ممنونم.